

УДК 327.56-042.3:338.48-027.543[(100)"197"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2292.2025/1-60/36-42>

Анатолій ПАРФІНЕНКО, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0001-5951-0230
e-mail: parfinenko@karazin.ua

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна

СВОБОДА ПОДОРОЖЕЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ТУРИЗМ ЯК СКЛАДОВІ ДИПЛОМАТІЇ "РОЗРЯДКИ" (ДО 50-РІЧЧЯ ПІДПИСАННЯ ГЕЛЬСІНСЬКОГО ЗАКЛЮЧНОГО АКТУ)

Вступ. Стрімке зростання міжнародного туризму перетворило проблему людських контактів на питання "високої" дипломатії Гельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі, яка стала вінцем розрядки міжнародної напруженості. Вплив Гельсінського процесу на лібералізацію режиму мобільності в Європі становить важливу науково-практичну проблему, розкриття якої дозволить концептуалізувати міжнародно-політичний потенціал туризму як засобу мирного залучення соціалістичних режимів до процесу загальноєвропейського співробітництва, подолання блокового розколу Європейського континенту та формування ліберального світового порядку.

Методи. Комплексний характер індустрії міжнародних подорожей і туризму спонукає до використання міждисциплінарного підходу, який поєднує базові методи міжнародно-політичної науки, історії та соціології (політичного аналізу, історико-дескриптивний, компаративний, системний та структурно-функціональний).

Результати. Уже на ранніх етапах розрядки зовнішня політика США та країн Західної Європи була спрямована на підтримку туризму та культурних контактів з країнами Східної Європи, де існували чисельні обмежувальні практики щодо відвідування неосоціалістичних країн та в'їзду іноземців. Просування присутності західних туристів пов'язувалося з поширенням відповідних ринкових і культурних впливів, розглядалося як важливий канал дипломатичного співробітництва та інструмент подолання розколу Європейського континенту. У рамках підготовчого процесу проведення Наради з безпеки та співробітництва в Європі та подальшого Гельсінського процесу питання міжнародного туризму та подорожей як каналу міжнародних комунікацій і співробітництва між Сходом та Заходом. Гельсінські угоди стали ключовим документом, який визначив перехід до лібералізації режиму мобільності між соціалістичним та капіталістичним табором, покликаною забезпечити трансформацію Східної Європи та створити загальноєвропейський простір співробітництва.

Висновки. Встановлено, що політика "розрядки" міжнародної напруженості вплинула на зростання політичної ваги туризму та подорожей як каналу міжнародних комунікацій і співробітництва між Сходом та Заходом. Гельсінські угоди стали ключовим документом, який визначив перехід до лібералізації режиму мобільності між соціалістичним та капіталістичним табором, покликаною забезпечити трансформацію Східної Європи та створити загальноєвропейський простір співробітництва.

Ключові слова: розрядка міжнародної напруженості, Гельсінські угоди, "холодна війна", міжнародний туризм, ліберальний світовий порядок, Європа, зовнішня політика США, Югославія.

Вступ

1 серпня 2025 р. виповнюється 50 років із часу підписання Гельсінського заключного акту, який став підсумковим документом розрядки міжнародної напруженості між США та СРСР, тривалий час виступаючи чинником стабільності об'єднаної Європи. Російське вторгнення в Україну порушило не тільки базовий декалог керівних принципів взаємовідносин між державами, а й політичну систему, сформовану Гельсінським процесом. В умовах нинішньої кризи та невизначеності європейської та світової безпеки, яка загрожує новим витком конфронтації, ретроспективна рефлексія засадничих ідей міжнародної розрядки має не тільки комеморативний характер, а й важливе науково-практичне спрямування.

Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) розглядається як поворотний момент європейської безпеки. Підписаний за її підсумками заключний акт ґрунтувався на двох засадничих, компромісних стовпах, які враховували інтереси протиборчих сторін. З одного боку, у відповідь на домагання СРСР, документ закріпив принцип непорушності кордонів, зафіксувавши у такий спосіб територіальні розмежування, які склалися по завершенні Другої світової війни. На думку критиків Угоди, це означало визнання радянського панування у Східній Європі та анексії країн Балтії з боку СРСР. З іншого боку, на вимогу Заходу, документ задекларував повагу до прав та свобод людини як важливий імпульс трансформації в комуністичних суспільствах.

Разом з тим, імперативною вимогою Гельсінського акту, яка зазвичай залишається в "тіні" гуманітарних вимог, було забезпечення свободи пересування як дієвого механізму подолання блокової ізоляції Європи.

Відповідно, вплив політики "розрядки" на лібералізацію режиму мобільності в Європі постає як актуальна проблема дослідження, з'ясування якої дозволить визначити роль зростаючих туристичних зв'язків та транснаціональних контактів між Східним та Західним блоками у розмиванні політичної легітимності соціалістичних режимів, подоланні автаркічної природи "холодної війни" та блокової ізоляції.

Метою пропонованої публікації є визначення міжнародно-політичної ролі політики підтримки свободи подорожей та туризму в процесі "розрядки" міжнародної напруженості часів "холодної війни", подоланні блокового розколу європейського континенту та формуванні ліберального світового порядку.

Огляд літератури. Проблема "розрядки" міжнародної напруженості між Східним та Західним блоком є сталим напрямом міжнародно-політичних досліджень, який присвячені чисельні монографічні та дисертаційні дослідження. Домінуючим дискурсом у дослідженні розрядки залишалися підписання офіційних угод щодо контролю над озброєннями та підтримка безпеки в Європі за рахунок зменшення конфронтації та покращення відносин між наддержавами (розрядка зверху). Серед авторитетних західних науковців до цієї проблематики зверталися Е. Кіфер, В. Лот, Г. Лундстад, В. Мастний, Дж. Оуденарен, Ж-А. Суту, Д. Сурі, Р. Шульцінгер та ін. Серед нещодавніх праць українських науковців проблематика розрядки міжнародної напруженості відображена у монографічному дослідженні С. Толстова (Толстов, 2023).

Протягом останнього десятиліття до традиційної інтерпретації розрядки як прагнення убезпечити світ від неминучого ядерного конфлікту, було додано чимало

© Парфіненко Анатолій, 2025

нових та важливих сюжетів. У центрі уваги дослідників постали проблеми впливу розрядки та Наради з безпеки та співробітництва в Європі на трансформацію суспільств Східної Європи та Радянського Союзу, що стало можливим завдяки появі множинних форм контактів між громадянськими суспільствами Західної та Східної Європи (розрядка знизу). Зокрема, це праці Н. Бадалассі та С. Снайдера (Snyder, & Badalassi, 2020), П. Віллауме (Villaume Porsdam, & Mariager, 2016), Н. Річардсона-Літла (Richardson-Little, 2020), Д. Томаса (Thomas, 2018) та ін.

Значна кількість сучасних праць розкриває роль розрядки в інтенсифікації економічних, культурних і політичних процесів між блоками, включаючи висвітлення внеску нейтральних та неприєднаних європейських держав, а також Європейського співтовариства. На особливу увагу в цьому сенсі заслуговують дослідження: С. Кінінгера "Дипломатія розрядки" (Kieninger, 2018); колективні монографії за редакцією П. Віллауме та А. Вестад "Прориваючи залізну завісу: європейська розрядка, трансатлантичні відносини та холодна війна, 1965–1985 рр." (Villaume, & Westad, 2010); О. Бенджа та П. Віллауме "Тривала розрядка: зміна концепції безпеки та співпраці в Європі" (Villaume, & Bange, 2017); А. Романо та Ф. Ромеро "Доленосна взаємодія європейських соціалістичних режимів із Заходом" (Romano, & Romero, 2020). Вплив зростаючої індустрії туризму та мобільності на подолання ідеологічного розколу Європи постає в центрі уваги колективної монографії за редакцією С. Педерсен та К. Ноак (Noack, & Pedersen, 2019). І все ж таки, переважна більшість публікацій розкривають здебільшого економічні та гуманітарні виміри розрядки. Політика підтримки свободи пересування та туризму в Європі, яка займала чільне місце в переговорному процесі НБСЄ та забезпечила в подальшому більш вільний транснаціональний рух людей, ідей та товарів між блоками, залишається висвітленою не достатньо.

Методи

Основа дослідження становить теорія комплексної взаємозалежності Р. Кеохейн і Дж. Най, яка стверджує зростання впливу транснаціональних акторів; економічних, дипломатичних, соціальних і культурних зв'язків у міжнародних відносинах. У межах ліберальної парадигми це передбачає, що торгівля інвестиції та міжнародні обміни дозволяють отримати взаємні вигоди, тому співпраця веде до стійкого миру.

Комплексний характер індустрії міжнародних подорожей та туризму як галузі світової економіки, що пов'язана з просторовим рухом та перетином державних кордонів, міжкультурними комунікаціями та відповідними політичними впливами, спонукає до використання міждисциплінарного підходу, який поєднує базові методи міжнародно-політичної науки, історії та соціології (політичного аналізу, історико-дескриптивний, компаративний, системний та структурно-функціональний).

Зокрема, системний метод був застосований для оцінювання стану міжнародної системи епохи "холодної війни", яка мала біполярний характер та блокову архітектуру безпеки. Методи політичного аналізу дозволили врахувати геополітичний контекст підписання Гельсінських угод та здійснити оцінювання доктринальних документів та політичний стратегій розрядки різних акторів міжнародних відносин. Структурно-функціональний метод дозволив підійти до проблеми "розрядки" міжнародної напруженості як до комплексного явища, яке не обмежується проблемами контролю над озброєннями, зниження міжблокової конфронтації та запобігання ризиків виникнення війни. Застосування цього методу дозволило

встановити роль економічних, культурних, дипломатичних та багато інших чинників, які були складовими концепції "розрядки", але залежали від лібералізації режиму мобільності між блоками, який в імпліцитній формі створював рамкові умови для трансформації та ідеологічної інтеграції Європи на ринково-ліберальних засадах.

Результати

Однією з визначальних характеристик "холодної війни", що символізувала політичні та фізичні кордони Європи, а також блоковий поділ світу з 1945 по 1991 рр., була метафора "залізної завіси". Символічний образ якомога точно відображав прагнення Радянського Союзу та держав-сателітів обмежити режим мобільності та контакти із Заходом, організувати життя на засадах "гарнізонної" держави, контролюючи у такий спосіб проникнення "ворожих" ідей. До самого кінця "холодної війни", особливо на її ранньому етапі, Східний блок підозріло ставився до міжнародної мобільності, намагаючись пильно стежити за кордонами та іноземцями.

Натомість США, на тлі стрімкого розвитку реактивної громадянської авіації та трансатлантичних авіаперельотів, розглядали туризм як дієвий інструмент воєнного відновлення Європи. Туризм став важливим структурним компонентом європейської програми відновлення, яка передбачала реконструкцію інфраструктури та залучення американських туристів. Для цього Європейська організація економічного співробітництва наполягала на скасуванні візових вимог, спрощенні широкомасштабного прикордонного контролю, митних правил, які обмежують мобільність західного туризму (Гарфіненко, 2023).

Успіх грандіозного американського туристичного проекту в Європі сприяв утвердженню загальної політичної парадигми, яка передбачала подорожі та туризм як складову частину ліберального світового порядку. Ця зовнішньополітична доктрина спиралася на ідеї про те, що вільна торгівля та ліберальна економіка сприяють формуванню ліберальних політичних систем та демократичних форм правління. Кларенс Б. Рендалл, спеціальний помічник Д. Ейзенхауера, у доповіді президенту від 17 квітня 1958 р. висловлював своє тверде переконання у глибокому впливі туризму на народи сучасного світу, у тому що "переваги подорожей можуть сприяти справі миру через покращення не лише з точки зору економічного розвитку, але й щодо наших політичних, культурних і соціальних відносин також". "Свобода подорожей, – писав Рендалл, – це захоплююча свобода. Це унікальний інструмент дружнього, мирного спілкування між націями і народами землі". "Сполучені Штати", – продовжував він, "не можуть здійснювати більш потужного впливу на користь миру, ніж демонструвати сильне лідерство в просуванні обміну дружніми візитами між людьми світу через подорожі" (Edgell et al., 2018, p. 45).

Уже з середини 1950-х рр. з провідних міжнародних майданчиків міжнародний туризм просувався Заходом як інструмент розвитку та модернізації, як провайдер миру та політичної стабільності. Переконання в миротворчому потенціалі туризму, що подорожі приносять зменшенню системних упереджень між націями соціалістичного та капіталістичного блоків, довірі, взаєморозумінню та миру між народами, стане центральним дискурсом світової туристичної політики. Відповідно, спрощення подорожей та лібералізація режиму мобільності стануть ключовими установками, які просуватимуться на рівні ООН, Всесвітньої туристичної організації, міжнародних транспортних та інших організацій. Політика спрощення подорожей і створення глобальної туристичної інфраструктури виступали драйвером

міжнародної економічної інтеграції та глобалізації, що знаходило відображення у зовнішньополітичних доктринах окремих держав.

У роки президентства Дж. Кеннеді зовнішньополітичний курс США "стримування" комунізму стосовно Східної Європи зазнає корекції. Перші візії щодо деескалації "холодної війни" на основі розширення контактів, а не ізоляції, почали висловлюватися в експертному середовищі на тлі чергової Берлінської кризи 1961 р. Представлене З. Бжезінським та У. Гриффітсом у 1961 р. у "Foreign Affairs" концептуальне бачення "мирного залучення" у Східній Європі спиралося на забезпечення "максимально вільного потоку ідей та людей через національні кордони", проти чого традиційно виступали комуністичні режими. Нова політична установка орієнтувала на відхід від можливості застосування сили з метою "звільнення" Східної Європи від соціалістичного пригнічення. Основний акцент робився на непрямих методах впливу, які передбачали розширення "народних контактів" між Сходом та Заходом. У цьому сенсі автори вважали західнонімецьку "доктрину Гальштейна", яка передбачала розрив дипломатичних відносин з будь-якою країною, що визнавала Східну Німеччину, анахронічною і закликали заохочувати усіх європейських союзників США "запрошувати східноєвропейські країни до західноєвропейських економічних і культурних заходів" (Brzezinski, & Griffith, 1961, p. 644–648).

На доктринальному рівні курс США щодо Східної Європи отримує оформлення в "політиці проникнення", представлений в "Основах політики національної безпеки" у червні 1962 р. Документ на десятиліття визначає стратегію зовнішньої політики Вашингтону в цьому регіоні. Зокрема, основною метою політики США у Східній Європі було визначено входження цих країн до "вільної спільноти націй у процесі мирної еволюції". Безпосередньо "політика проникнення" передбачала "розширення контактів між народами Східної Європи та Заходу на всіх рівнях". Вважалося, що такі контакти принесуть додому повідомлення про те, що Москва не завжди домінуватиме в їхньому житті. У свою чергу, це спонукає народи чинити тиск на уряди для "поступового внутрішнього визволення і за кроки до більшої національної незалежності", прикладом якої став безкомпромісний курс югославського неприєднання (Basic National Security Policy, 1962).

Уроки Карибської кризи спонукають наступну президентську адміністрацію Л. Джонсона до продовження ініціатив Кеннеді, спрямованих на розвиток контактів зі Східною Європою, що втілюється в одну з перших версій "розрядки" міжнародної напруженості. Політична установка США на "наведення мостів" з європейськими соціалістичними режимами заохочувала посилення обмінів між народами, які мали сприяти зменшенню залежності від радянської моделі. Уперше ці ідеї були озвучені президентом Л. Джонсоном 23 травня 1964 р. Виступаючи у Вірджинському військовому університеті, Л. Джонсон заявив: "Ми будемо будувати мости кризь прірву, яка відокремлює нас від Східної Європи. Це будуть мости зростаючої торгівлі, ідей, візитів, гуманітарної допомоги" (National Security Action Memorandum..., 1964). Реагуючи на виступ президента, заступник директора Інформаційного агентства США (USIA) пропонував збільшити "обмін людьми", оскільки такі контакти є "одним із найефективніших засобів зміцнення зв'язків між народами Східної Європи та Сполучених Штатів". Зокрема, рекомендувалося нарастити "вільний потік окремих осіб та груп осіб – туристів, родичів, бізнесменів, викладачів та студентів або спеціалістів у різних галузях, які відвідують своїх колег" (Memorandum from the Assistant Director..., 1964).

У розвиток політичних ідей "наведення мостів" Державним департаментом у 1964 р. було підготовлено "Програму дій США у відносинах зі Східною Європою", яка передбачала: "заохочення потоку туристичних подорожей в обидві сторони за допомогою цивільної авіації", створення туристичних офісів (де це можливо) і спрощення процедури видачі віз тимчасовим відвідувачам зі Східної Європи (NSAM 304..., 1964). 8 липня 1966 р. президент Л. Джонсон схвалив Меморандум про заходи з національної безпеки (NSAM 352..., 1966) під назвою "Будівництво мостів", який наказував урядовим установам США "активно розвивати сфери мирної співпраці з країнами Східної Європи та Радянського Союзу".

Міжнародний туризм і подорожі в Європі продовжували стрімко зростати, руйнуючи біполярний поділ Європи як ідеологічно, так і геополітично, та сприяючи зміцненню ліберального світового порядку. Це чудово розуміли у Сполучених Штатах, оскільки Держдеп продовжував заохочувати свободу подорожей. Приміром помічник держсекретаря з економічних питань в адміністрації Л. Джонсона, звітував у 1965 р., що за поодинокими випадками усі європейські країни лібералізували вимоги щодо туристичних витрат та не застосовують валютних обмежень і формальностей, називаючи їх "лібералізованими" де-юре та де факто (Letter from the Assistant Secretary..., 1965). Аналітики ЦРУ постійно стежили за успіхами індустрії подорожей та туризму у Східній Європі (CIA, 1972a), фіксуючи загальну тенденцію "зростання світових туристичних витрат і витрат західних туристів у комуністичній Європі" (CIA, 1972b, p. 2). Проблематика збільшення кількості мандрівників і туристів з країнами Східної Європи повсякчас виникала під час дипломатичних зустрічей та переговорів на найвищому рівні та в офіційних промовах. Показово в цьому сенсі є інавгураційна промова одного з архітекторів розрядки, президента Р. Ніксона, який у 1969 р. заявляв: "Ми прагнемо відкритого світу – відкритого для ідей, відкритого для обміну товарами та людьми – світу, в якому жоден народ, великий чи малий, не буде жити в гнівній ізоляції" (Nixon, 1969).

В Європі виразником відповідних ідей та настроїв, які кидали виклик біполярному розриву континенту, стало Європейське економічне співтовариство, яке просувало свободу пересування, подорожі та туризм як невід'ємну складову загальноєвропейського співробітництва. Договір про створення Європейського економічного співтовариства (1957) стверджував у Європі нового міжнародного гео економічного гравця, який започаткував заснований на "чотирьох свободах" спільний ринок, основою якого мала стати свобода пересування людей. Проголошений вільний рух товарів, людей, послуг і капіталу мав створити умови для процвітання та стабільності європейських громадян, забезпечити "гармонійний розвиток економічної діяльності, постійне та збалансоване розширення, підвищення стабільності, прискорене зростання рівня життя та тісніші відносини між державами-членами", що входять до спільного ринку і поступово зближують економічну політику (European Economic Community, 1957, p. 4). Від початку 1970-х рр. розширене, зміцніле і політично активне Європейське співтовариство відіграло провідну роль у просуванні нових європейських відносин.

Поглиблення європейського інтеграційного проєкту та формування "спільного ринку" Європейського співтовариства мали важливі наслідки для лібералізації режиму мобільності в Європі. Цей процес розвивався паралельно із загальноєвропейським процесом поглиблення політичного та економічного співробітництва між Сходом та Заходом, важливим фактором якого була "нова східна політична" Німеччина (Ostpolitik).

Безумовно, в безпековому плані розрядка була тісно пов'язана з діалогом та угодами між США та СРСР щодо контролю над стратегічними озброєннями, покликаних зменшити ризик війни між наддержавами: починаючи від Договору про часткову заборону ядерних випробувань (1963), Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (1968) до Договору про обмеження систем протиракетної оборони (1972) та угод про обмеження стратегічних озброєнь (1972, 1979) та ін. Однак "ключ" до широкої розрядки, спрямованої на подолання блокового розколу Європейського континенту та забезпечення "мирного співіснування" був у Берліні, оскільки "німецька проблема" становила основний "фокус" назріваючого військового конфлікту між Сходом та Заходом (Gambles, 1992, p. 21).

"Східна політика" Віллі Брандта, який у 1969 р. обійняв посаду канцлера ФРН, передбачала визнання уряду Східної Німеччини та розширення комерційних відносин з державами соціалістичного табору. Угоди з Радянським Союзом (1970) та Польщею (1970), зі Східною Німеччиною (1972) усунули історичні та правові перешкоди співробітництву. Започаткована в 1960-х рр. під гаслом "зміни через зближення" ця політика розширила режим мобільності між німецькими державами, створивши потужний імпульс для подальшого ствердження свободи пересування в Європі (Парфіненко, 2019, p. 31).

Поглиблення економічних зв'язків, розширені обміни та культурні контакти поширювалися не тільки на Східну Німеччину, а й на інші країни Східного блоку, що мало створити надійне підґрунтя для того, щоби процес "розрядки" набув незворотного характеру. Цей рух зустрічав підтримку з боку східноєвропейських соціалістичних режимів, які розглядали зниження міжнародної напруженості як можливість покращення свого економічного становища та побудови національних стратегій розвитку за прикладом Югославії, що всіляко заохочувалося Сполученими Штатами.

Сформована розрядкою геополітична динаміка посилювала східноєвропейський напрям зовнішньої політики Вашингтону та його бажання зменшити залежність регіону від Радянського Союзу за рахунок посилення економічних і політичних зв'язків із Заходом. Припинення війни у В'єтнамі, підписання радянсько-американських угод, налагодження співробітництва між Західною та Східною Німеччинами, широка громадська підтримка східної політики Ніксона та Брандта, розвиток американо-китайських відносин та початок підготовчого етапу наради в Гельсінкі в листопаді 1972 р. відкрили нові можливості для політики США у Східній Європі.

У підготовленому на запит Кіссінджера аналітичному меморандумі від 1 лютого 1973 р. щодо економічної політики США у Східній Європі йшлося про необхідність пріоритетизації "підтримки зв'язків з народами та урядами" держав регіону. Для поглиблення відносин із Заходом звіт радив з повагою ставитися до країн регіону не як до "окремого блоку, а як до суверенних держав, які мають історичне коріння" та власні інтереси, які відмінні один від одного та від інтересів Радянського Союзу. Адаже справжні наміри Радянського Союзу щодо розрядки в Європі, на думку авторів звіту, вже були проілюстровані його негативною реакцією на елемент "людських контактів" та "свободи пересування" у порядку денному НБСЄ та поновленими зусиллями Москви відродити ідеологічний контроль у Східній Європі. Зважаючи на це, перспективи економічної, культурної та політичної нормалізації держав Східної Європи із США розглядалися як політичний інструмент заохочення суверенних прагнень. У документі відверто йшлося про "заохочення інших

східноєвропейських держав наслідувати приклад незалежної Югославії" (Economic Policies Toward..., 1972).

Американські стратегічне бачення щодо поглиблення торгівлі з соціалістичними режимами Східної Європи як інструменту заохочення зв'язків із Заходом збіглося з прагненнями західноєвропейських урядів спрямувати розрядку в напрямі демократизації суспільно-політичного життя та просунитися таким чином від розрядки міжнародної напруженості до справжнього "зближення". Підтримувані нейтральними та неприєднаними країнами держави ЄС прагнули надати розрядці характеру комплексної взаємозалежності, коли торгівля, західні кредити та технологічна співпраця будуть поєднуватися зі зростаючими контактами, легкістю подорожей і туризму, а також із суспільними та культурними обмінами, синергія яких забезпечить, за словами Ф. Ромеоро, наступну взаємозалежність, яка сприятиме взаємній довірі, спільним інтересам та потенційному пом'якшенню розколу між Сходом та Заходом (Romeoro, 2020, p. 17).

Протягом майже двох років, з липня 1973 р. по липень 1975 р., Женева та Гельсінкі стали основними майданчиками, які дозволили поєднати інтереси й очікування різних сторін щодо майбутньої угоди про безпеку і співробітництво в Європі. Значна кількість держав-учасниць наради (35) і процедура ухвалення рішень на основі консенсусу впливала на інтенсивність та тривалість переговорів, що дало підстави Г. Кіссінджеру вважати "нескінченні" раунди переговорів НБСЄ в 1970-х "багатосторонньою дипломатією, що вийшла з-під контролю" (Kissinger, 1999, p. 642). Але "велике зависання", за його словами, становила саме "свобода пересування" (Memorandum of Conversation between..., 1974).

Підписаний, зрештою, 1 серпня 1975 р. на саміті в Гельсінкі заключний акт стосувався ряду питань, розділених на чотири теми або так звані "кошки". Перший кошик містив десять принципів, які охоплювали політичні та військові питання, територіальну цілісність, визначення кордонів, мирне врегулювання суперечок і впровадження заходів зміцнення довіри між противоборчими військами. Другий кошик був зосереджений на економічних питаннях, таких як торгівля, розвиток транспорту, міжнародного туризму, а також наукове співробітництво. Третій кошик акцентував увагу на гуманітарних питаннях. Він починався з "полегшення свободи пересування" та підтримки контактів між людьми на індивідуальній та колективній, неофіційній та офіційній основі, що розглядалося як запорука "зміцнення миру та взаєморозуміння" між народами. Розділ наголошував на правах людини, включаючи свободу еміграції та воз'єднання сімей, розділених міжнародними кордонами, культурні обміни, свободу преси тощо. Четвертий кошик формалізував деталі подальших зустрічей і процедур впровадження.

Основний інтерес Радянського Союзу полягав в опосередкованому визнанні свого панування у Східній Європі шляхом маніфестації принципів непорушності кордонів і невтручання у внутрішні справи держав. Фактично угода визнавала всі європейські кордони (включаючи поділ Німеччини на дві держави), які сформувалися за підсумками Другої світової війни. В обмін на це, західні держави вимагали від Москви зобов'язань у сфері дотримання прав людини, розширення контактів між Східною та Західною Європою, свободи пересування та вільного потоку інформації. Заключний акт відображав обидві точки зору, але скепсис щодо результативності угоди був надто поширений як на Сході, так і на Заході. Приміром, у Сполучених Штатах проблема легітимізації радянського впливу в Східній Європі, яку начебто санкціонував Гельсінський акт, стала частиною

електорального процесу, яка допомогла здобути перемогу президенту-демократу Дж. Картеру (Burnes, 2021).

Насправді ж, Гельсінські угоди не змінювали стратегічне бачення зовнішньополітичного курсу Заходу стосовно Східної Європи, яке полягало у "звільненні" країн-сателітів Радянського Союзу від комуністичного правління. Заключний акт містив принципово важливі положення стосовно дотримання прав та свобод громадян, включаючи свободу слова та пересування, вільний обмін інформацією та право кожної держави здійснювати незалежну внутрішню та зовнішню політику. Як зазначає Р. Нібур, в умовах, коли Сполучені Штати та Радянський Союз домовилися про основні зовнішньополітичні параметри європейської безпекової конференції, західні переговорники, на чолі з держсекретарем Г. Кіссінджером, успішно лобювали так звану "третю корзину", як включала права людини та свободу пересування для усіх людей (Niebuhr, 2018, p. 201). У цьому випадку зауважимо, що питання культурних зв'язків та наукового обміну, вільного переміщення людей, розповсюдження інформації та ідей викликало неабиякий супротив радянської сторони, як таке що суперечить принципам суверенітету та невтручання у внутрішні справи. Цього аж ніяк не могли допустити радянські керівники, одержимі охороною комуністичних режимів від західного ідеологічного впливу. Сама ідея свободи пересування в умовах соціалістичної дійсності загрожувала урядам залишитися без значної частини власних громадян.

Відома європейська дослідниця Анджела Романо у розвідці, присвяченій туризму в межах Наради з безпеки та співробітництва в Європі, розкриває процес представлення в січні 1974 р. державами-членами ЄЕС проекту рекомендації щодо спрощення мобільності туристів. Зокрема, у роботі показано, що пропозиції Європейського співтовариства стосовно спрощення процедури отримання документів та валюти для групових та індивідуальних подорожей викликали рішуче заперечення соціалістичних режимів, які не вважали доречним обговорювати зазначені питання у межах другої корзини, присвяченій заходам зміцнення довіри, безпеки та роззброєння. Така ж сама ситуація склалася й навколо третьої корзини, у межах якої представники західних держав розглядали туризм у контексті ширшої проблеми людських контактів і більш вільного переміщення, на що Радянський Союз та його сателіти апелювали, посиляючись на принципи суверенітету та невтручання у внутрішні справи. З приводу свободи пересування громадян Східної Європи до неосоціалістичних країн Захід наполягав на усуненні перепон у вигляді високих паспортних зборів, виїзних віз тощо відповідно до поширеної міжнародної практики. Держави члени-ЄС, зазначає А. Романо, дали чітко зрозуміти, що тільки за умови задоволення вимог третьої "корзини", вони погодяться перейти до заключного акту (Romano, 2019, p. 196). Активними лобістами західного дискурсу підтримки свободи подорожей виступала коаліція країн Південної Європи включно з Югославією, відомою своєю ліберальною політикою мобільності, яка була однією з характерних ознак югославського ринкового соціалізму.

Заключний акт констатував існування тісного взаємозв'язку між розвитком туристичної мобільності та активізацією економічної діяльності в інших галузях. Він окреслював ряд заходів щодо поглиблення туристичної взаємодії країн, розвитку транскордонних туристичних проектів, покращення умов для розвитку індивідуальних та колективних подорожей, у тому числі, пропозиції щодо зростання мобільності та контактів молоді (робота, освіта, вивчення мови), розширення молодіжного

туризму, співпрацю у сфері спорту, контактів між неурядовими організаціями та асоціаціями, що мали сприяти зміцненню дружніх стосунків і довіри між народами (OSCE, 1975, p. 32-33).

Безумовно, заключний акт не став одномоментним каталізатором масового відкриття кордонів у Східній Європі, але разом з "новою східною політикою" ФРН запустив важливий процес лібералізації режиму мобільності на Європейському континенті, який кидав виклик політичному контролю. Не випадково, коли прийшов час оцінити прогрес Гельсінських угод у 1977 р., радник з національної безпеки США З. Бжезінський побачив більш широкий процес розрядки як "немінучий виклик, кинутий радянському контролю над Східною Європою" (Niebuhr, 2018, p. 194).

Питання дотримання прав людини і вільного пересування людей поставили як центральна тема, яка піднімалася американською та західноєвропейською переговорними групами на наступній конференції НБСЕ в Белграді у 1977-1978 рр. Очевидно, що вибір Белграда місця проведення Наради був не випадковим. Югославія була значно відкритішою, порівняно з іншими соціалістичними режимами, являючи для інших держав Європи позитивний приклад співпраці з обома блоками. І югославська відкритість не залишилася поза увагою голови американської делегації, відомого правозахисника, судді Артура Дж. Голдберга, призначення якого демонструвало рішучість адміністрації Дж. Картера перетворити визнання прав людини на невід'ємну складову розрядки (Commission on Security and Cooperation..., 1978, p. VI). Державний секретар США Сайрус Р. Венс у червні 1977 р. зазначав з цього приводу в Конгресі, що "більш вільний потік людей та ідей є таким само важливим для довгострокової безпеки та співпраці, як наприклад, завчасне повідомлення про великі військові маневри" (Gwertzman, 1977, p. VII).

І попри те, що підсумковий документ Белградської зустрічі традиційно оцінюється як такий, що не мав нових досягнень, звіт американської делегації, представлений у комітет з міжнародних відносин палати представників та Гельсінській комісії США, високо оцінював зміст самої наради. Зазначаючи формальний характер заключного документа, у звіті йшлося про появу "нового інгредієнта в дипломатії Сходу та Заходу", що створив "прецедент" визнання прав людини як невід'ємного аспекту процесу розрядки. Американські учасники наради зазначали, що Радянський Союз та його союзники залишаться спорадично поступливими до публічного та дипломатичного західного тиску з питань прав людини. Такий тиск, ішлося в документі, був "постійною рисою белградської тяганини", що було "незручним елементом" для східних держав, але "в дипломатії Схід-Захід – безпрецедентним прогресом за роки дипломатичного мовчання" (Commission on Security and Cooperation..., 1978, p. XIII). Ще більш політично відвертий вигляд мала заява самого А. Дж. Голдберга, який, розмірковуючи над надуманістю існуючих обмежень для вільного руху капіталів, товарів, ідей та людей, зазначав, що він з нетерпінням чекає, коли французьке слово "détente" (розрядка) буде замінено словом "одна Європа". Лише політична воля дотримуватися заключного акту стане, на його думку, запорукою появи "однієї і відкритої" Європи, де люди зможуть "вільно подорожувати", де свавільні обмеження на воз'єднання сімей скасовані, де візові збори мінімальні, де паспорти дійсно скасовані, де науковці зможуть відверто спілкуватися одним з одним..." (Commission on Security and Cooperation..., 1978, p. 90-91).

Дискусія і висновки

Гельсінські угоди стали одним із ключових документів світового порядку часів "холодної війни" і кульмінацією

процесу розрядки напруженості в Європі. Політика "розрядки" вплинула на зростання міжнародно-політичної ваги туризму, на розуміння подорожей та туризму як каналу дипломатичного співробітництва та інструменту подолання розколу Європейського континенту. Зовнішньополітичні стратегії, які виникали навколо "розрядки" між Сходом та Заходом, були спрямовані на трансформацію соціалістичних режимів Східної Європи. Політика "проникнення", "наведення мостів", "східна політика" тощо передбачали лібералізацію режимів мобільності, заохочення подорожей, туризму, культурних обмінів, широких контактів та співробітництво у різних сферах.

Гельсінський заключний акт, розвиваючи міжнародні пакти про права людини, закріпив і розвинув ліберальний дискурс свободи пересування, визначивши вільні контакти між націями на рівні гуманітарних прав та свобод людини. Гельсінські угоди виходили з принципової установки про внесок контактів між народами в зміцнення миру та взаєморозуміння, тому запропонували практичні заходи та механізми підтримки туристичних зв'язків. У певному розумінні цей документ, як і процес наступних конференцій у Белграді, Мадриді та Відні, став маніфестацією ліберальних ідей європейської мобільності та все-світнього громадянства, випередивши динаміку глобалізації, яка після 1989 р. набула незворотного характеру. Водночас Угода окреслила шляхи, як би сказали сьогодні, побудови "стійкого" миру. Адже автори декларації визнали існування тісного зв'язку між мобільністю та інтенсифікацією економічних процесів, синергія яких мала здолати біполярний порядок та створити загальноєвропейський простір співробітництва.

Список використаних джерел

- Парфіненко, А. Ю. (2019). Туризм і мир в політично розколотих націях: кейс-стаді. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 139, 27–46. <https://doi.org/10.17721/apmv.2019.139.0.27-48>
- Парфіненко, А. (2023). Міжнародний туризм як складова частина ліберального світового порядку. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*, 2(16), 33–51. <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2023-02-33-51>
- Толстов, С. В. (2023). Розрядка міжнародної напруженості. In *Історичні витoki та трансформаційні процеси доби "холодної війни" в Європі (1947–1975 рр.)* (pp. 276–314). ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України".
- Basic National Security Policy. (1962, June 22). *Foreign Relations of the United States, 1961–1963, Volumes. VII, VIII, IX (Doc. 271)*. U.S. Government Printing Office.
- Brzezinski, Z., & Griffith, W. E. (1961). Peaceful Engagement in Eastern Europe. *Foreign Affairs*, 39(4), 642. <https://doi.org/10.2307/20029518>
- Byrnes, R. F. (2021). *U. S. Policy Toward Eastern Europe and the Soviet Union: Selected Essays, 1956–1988*. Taylor & Francis Group.
- CIA (1972a). *East Europe Prepares for Western Tourists*. Central Intelligence Agency (CIA). <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp79b00864a001200020077-3>
- CIA (1972b). *Soviet and East European Foreign Exchange Earnings from Western tourism (Intelligence Memorandum)*. Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP85T00875R001700040036-7.pdf>
- Commission on Security and Cooperation in Europe. (1978, May 17). *The Belgrade Followup Meeting to the Conference on Security and Cooperation in Europe: a report and appraisal (The Committee on International Relations U.S. House of Representatives)*. U.S. Government Printing Office. <https://www.csce.gov/wp-content/uploads/2016/10/Belgrade-Followup-Meeting-to-the-CSCE-A-Report-and-Appraisal.pdf>
- Economic Policies Toward Eastern Europe. Memorandum for Messrs. Henry A. Kissinger and Peter M. Flanigan (NSSM 163). (1972, October 27). *Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume E-15, Documents on Eastern Europe, 1973–1976*. U.S. Government Printing Office.
- Edgell, S. D. L., Swanson, J., Smith, G., Edgell, D. L., & Allen, M. D. (2018). *Tourism Policy and Planning: Yesterday, Today, and Tomorrow*. Taylor & Francis Group.
- European Economic Community. (1957). *Treaty establishing the European Economic Community (Treaty of Rome)*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:11957E/TXT>.
- Gambles, I. (1992). Security and the CSCE process: the Stockholm Conference and beyond. *International Affairs*, 68(3), 519. <https://doi.org/10.2307/2622983>
- Gwertzman, B. (1977, June 7). U. S. to Press Soviet on Helsinki Accords. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/1977/06/07/archives/us-to-press-soviet-on-helsinki-accords-vance-says-rights-will-be-to.html>

Kieninger, S. (2018). *Diplomacy of Détente: Cooperative Security Policies from Helmut Schmidt to George Shultz*. Taylor & Francis Group.

Kissinger, H. (1999). *Years of renewal*. Simon & Schuster.

Letter from the Assistant Secretary of State for Economic Affairs (Solomon) to Secretary of Commerce Connor. (1965, October 7). *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Volume VIII, International Monetary and Trade Policy (Doc. 73)*. U.S. Government Printing Office.

Memorandum from the Assistant Director for the Soviet Union and Eastern Europe, United States Information Agency (Brady) to the Director of the United States Information Agency (Rowan). (1964, June 19). *Foreign Relations of the United States, 1917–1972, Volume VII, Public Diplomacy, 1964–1968 (Doc. 21)*. U.S. Government Printing Office.

Memorandum of Conversation between President Ford and Dr. Henry A. Kissinger. (1974, August 15). *Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume XXXIX, European Security (Doc. 243)*. U.S. Government Printing Office.

National Security Action Memorandum (NSAM) No. 304, U.S. Relations with Eastern Europe. (1964, June 3). *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Volume XVII, Eastern Europe (Doc. 4)*. U.S. Government Printing Office.

Niebuhr, R. E. (2018). *Search for a Cold War Legitimacy: Foreign Policy and Tito's Yugoslavia*. BRILL.

Nixon, R. (1969, January 20). Inaugural Address by 37th President of the United States: 1969–1974. *The American Presidency Project*. <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/inaugural-address-1>

Noack, C., & Pedersen, S. B. (2019). *Tourism and Travel During the Cold War: Negotiating Tourist Experiences Across the Iron Curtain*. Taylor & Francis Group.

NSAM 304. Action Program for US Relations with East Europe. (1964). *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Volume XVII, Eastern Europe (Doc. 12)*. U.S. Government Printing Office.

NSAM 352. Bridge Building. (1966). *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Volume XVII, Eastern Europe (Doc. 15)*. U.S. Government Printing Office.

OSCE (1975). *Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act*. <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf>

Response to NSSM 163 Prepared by the Ad Hoc Group on Economic Policies Toward Eastern Europe. (1973, February 1). *Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972 (Doc. 26)*. U.S. Government Printing Office.

Richardson-Little, N. (2020). *Human Rights Dictatorship: Socialism, Global Solidarity and Revolution in East Germany*. University of Cambridge ESOL Examinations.

Romano, A. (2019). Conclusive remarks: tourism across a porous curtain. In S. B. Pedersen & C. Noack (Eds.), *Tourism and travel during the Cold War : negotiating tourist experiences across the Iron Curtain* (pp. 190–206). Routledge.

Romano, A., & Romero, F. (2020). *European Socialist Regimes' Fateful Engagement with the West: National Strategies in the Long 1970s*. Taylor & Francis Group.

Romero, F. (2020). Socialism Between Détente and Globalisation. In *European Socialist Regimes' Fateful Engagement with the West* (pp. 11–30). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429340703-2>

Snyder, S. B., & Badalassi, N. (2020). *CSCE and the End of the Cold War: Diplomacy, Societies and Human Rights, 1972–1990*. Berghahn Books, Incorporated.

Thomas, D. C. (2018). *Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton University Press.

Villaume, P., & Bange, O. (2017). *Long Détente: Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*. Central European University Press.

Villaume, P., Porsdam, H., & Mariager, R. (2016). *'Long 1970s': Human Rights, East-West détente and Transatlantic Relations*. Taylor & Francis Group.

Villaume, P., & Westad, A. (Eds.). (2010). *Perforating The Iron Curtain European Dntent Transatlantic Relations And The Cold War 1965–1985*. Museum Tusulanum Press.

References

- Basic National Security Policy. (1962, June 22). *Foreign Relations of the United States, 1961–1963, Volumes. VII, VIII, IX (Doc. 271)*. U.S. Government Printing Office.
- Brzezinski, Z., & Griffith, W. E. (1961). Peaceful Engagement in Eastern Europe. *Foreign Affairs*, 39(4), 642. <https://doi.org/10.2307/20029518>
- Byrnes, R. F. (2021). *U. S. Policy Toward Eastern Europe and the Soviet Union: Selected Essays, 1956–1988*. Taylor & Francis Group.
- CIA (1972a). *East Europe Prepares for Western Tourists*. Central Intelligence Agency (CIA). <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp79b00864a001200020077-3>
- CIA (1972b). *Soviet and East European Foreign Exchange Earnings from Western tourism (Intelligence Memorandum)*. Central Intelligence Agency. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP85T00875R001700040036-7.pdf>
- Commission on Security and Cooperation in Europe. (1978, May 17). *The Belgrade Followup Meeting to the Conference on Security and Cooperation in Europe: a report and appraisal (The Committee on International Relations U.S. House of Representatives)*. U.S. Government Printing Office. <https://www.csce.gov/wp-content/uploads/2016/10/Belgrade-Followup-Meeting-to-the-CSCE-A-Report-and-Appraisal.pdf>

Economic Policies Toward Eastern Europe. Memorandum for Messrs. Henry A. Kissinger and Peter M. Flanigan (NSSM 163). (1972, October 27). *Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume E-15, Documents on Eastern Europe, 1973–1976*. U.S. Government Printing Office.

Edgell, S. D. L., Swanson, J., Smith, G., Edgell, D. L., & Allen, M. D. (2018). *Tourism Policy and Planning: Yesterday, Today, and Tomorrow*. Taylor & Francis Group.

European Economic Community. (1957). *Treaty establishing the European Economic Community (Treaty of Rome)*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:11957E/TXT>.

Gambles, I. (1992). Security and the CSCE process: the Stockholm Conference and beyond. *International Affairs*, 68(3), 519. <https://doi.org/10.2307/2622983>

Gwertzman, B. (1977, June 7). U. S. to Press Soviet on Helsinki Accords. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/1977/06/07/archives/us-to-press-soviet-on-helsinki-accords-vance-says-rights-will-be-to.html>

Kieninger, S. (2018). *Diplomacy of Détente: Cooperative Security Policies from Helmut Schmidt to George Shultz*. Taylor & Francis Group.

Kissinger, H. (1999). *Years of renewal*. Simon & Schuster.

Letter from the Assistant Secretary of State for Economic Affairs (Solomon) to Secretary of Commerce Connor. (1965, October 7). *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Volume VIII, International Monetary and Trade Policy (Doc. 73)*. U.S. Government Printing Office.

Memorandum from the Assistant Director for the Soviet Union and Eastern Europe, United States Information Agency (Brady) to the Director of the United States Information Agency (Rowan). (1964, June 19). *Foreign Relations of the United States, 1917–1972, Volume VII, Public Diplomacy, 1964–1968 (Doc. 21)*. U. S. Government Printing Office.

Memorandum of Conversation between President Ford and Dr. Henry A. Kissinger. (1974, August 15). *Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume XXXIX, European Security (Doc. 243)*. U. S. Government Printing Office.

National Security Action Memorandum (NSAM) No. 304, U.S. Relations with Eastern Europe. (1964, June 3). *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Volume XVII, Eastern Europe (Doc. 4)*. U.S. Government Printing Office.

Niebuhr, R. E. (2018). *Search for a Cold War Legitimacy: Foreign Policy and Tito's Yugoslavia*. BRILL.

Nixon, R. (1969, January 20). Inaugural Address by 37th President of the United States: 1969–1974. *The American Presidency Project*. <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/inaugural-address-1>

Noack, C., & Pedersen, S. B. (2019). *Tourism and Travel During the Cold War: Negotiating Tourist Experiences Across the Iron Curtain*. Taylor & Francis Group.

NSAM 304. Action Program for US Relations with East Europe. (1964). *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Volume XVII, Eastern Europe (Doc. 12)*. U.S. Government Printing Office.

NSAM 352. Bridge Building. (1966). *Foreign Relations of the United States, 1964–1968, Volume XVII, Eastern Europe (Doc. 15)*. U.S. Government Printing Office.

OSCE (1975). *Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act*. <https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501.pdf>

Parfinenko, A. Yu. (2019). Tourism and Peace in Politically Divided Nations: Case Studies. *Current Issues in International Relations*, 139, 27–46. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.17721/apmv.2019.139.0.27-48>

Parfinenko, A. (2023). International Tourism as a Component of the Liberal World Order. *International Relations, Public Communications and Regional Studies*, 2(16), 33–51 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2023-02-33-51>

Response to NSSM 163 Prepared by the Ad Hoc Group on Economic Policies Toward Eastern Europe. (1973, February 1). *Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972 (Doc. 26)*. U.S. Government Printing Office.

Richardson-Little, N. (2020). *Human Rights Dictatorship: Socialism, Global Solidarity and Revolution in East Germany*. University of Cambridge ESOL Examinations.

Romano, A. (2019). Conclusive remarks: tourism across a porous curtain. In S. B. Pedersen & C. Noack (Eds.), *Tourism and travel during the Cold War: negotiating tourist experiences across the Iron Curtain* (pp. 190–206). Routledge.

Romano, A., & Romero, F. (2020). *European Socialist Regimes' Fateful Engagement with the West: National Strategies in the Long 1970s*. Taylor & Francis Group.

Romero, F. (2020). Socialism Between Détente and Globalisation. In *European Socialist Regimes' Fateful Engagement with the West* (pp. 11–30). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429340703-2>

Snyder, S. B., & Badalassi, N. (2020). *CSCE and the End of the Cold War: Diplomacy, Societies and Human Rights, 1972–1990*. Berghahn Books, Incorporated.

Tolstov, S.V. (2023). De-escalation of International Tensions. In *Historical origins and transformational processes of the Cold War era in Europe (1947–1975)* (pp. 276–314). Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

Thomas, D. C. (2018). *Helsinki Effect: International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism*. Princeton University Press.

Villaume, P., & Bange, O. (2017). *Long Détente: Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*. Central European University Press.

Villaume, P., Porsdam, H., & Mariager, R. (2016). *'Long 1970s': Human Rights, East-West détente and Transatlantic Relations*. Taylor & Francis Group.

Villaume, P., & Westad, A. (Eds.). (2010). *Perforating The Iron Curtain European Dte Transatlantic Relations And The Cold War 1965–1985*. Museum Tusulanum Press.

Отримано редакцією журналу / Received: 20.01.25

Прорецензовано / Revised: 10.02.25

Схвалено до друку / Accepted: 26.02.25

Anatoliy PARFINENKO, PhD (Hist.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0001-5951-0230
e-mail: parfinenko@karazin.ua
V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

FREEDOM OF TRAVEL AND INTERNATIONAL TOURISM AS COMPONENTS OF "DÉTENTE" DIPLOMACY (TO THE 50TH ANNIVERSARY OF THE SIGNING OF THE HELSINKI FINAL ACT)

Background. *The rapid growth of international tourism has turned the problem of human contacts into a matter of "high" diplomacy of the Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe, which became the crown of the defusion of international tensions. The influence of the Helsinki process on the liberalisation of the mobility regime in Europe is an important scientific and practical problem, the solution of which will allow us to conceptualise the international political potential of tourism as a means of peaceful involvement of socialist regimes in the process of pan-European cooperation, overcoming the bloc division of the European continent and the formation of a liberal world order.*

Methods. *The complex nature of the international travel and tourism industry requires an interdisciplinary approach that combines the basic methods of international political science, history and sociology (political analysis, historical and descriptive, comparative, systemic and structural-functional).*

Results. *Even at the early stages of détente, the foreign policy of the United States and Western European countries was aimed at promoting tourism and cultural contacts with Eastern European countries, where there were numerous restrictive practices regarding visits to non-socialist countries and the entry of foreigners. Promoting the presence of Western tourists was linked to the spread of relevant market and cultural influences, and was seen as an important channel of diplomatic cooperation and a tool for overcoming the division of the European continent. As part of the preparatory process for the Conference on Security and Cooperation in Europe and the subsequent Helsinki process, the issue of international tourism and extensive contacts between peoples emerged as a central theme for ensuring human rights and freedoms that transcended the internal jurisdiction of states and became universal.*

Conclusions. *It has been established that the policy of "détente" of international tensions has influenced the growth of the political importance of tourism and travel as a channel of international communication and cooperation between the East and the West. The Helsinki Accords became a key document determining the transition to the liberalisation of the mobility regime between the socialist and capitalist camps, designed to ensure the transformation of Eastern Europe and create a pan-European space for cooperation.*

Keywords: *détente of international tension. Helsinki Accords. Cold war. international tourism. liberal world order. Europe. US foreign policy. Yugoslavia.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.